

Hitvallás az anyagelvűség ellen

Arany János: „Honnan és hová?”

Korompay H. János

E tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy Arany János *Honnan és hová?* című verse egyrészt polémia az 1871-ben induló Figyelő című folyóirat cikkeivel, közöttük is Reviczky Gyula egyik írásával, másrészt világfelfogásának és életművének összegzése.

Ez a Kapcsos könyvben is szereplő költemény Arany János bejegyzése szerint 1877. július 14-én készült el. A Szana Tamás szerkesztésében megjelent Figyelő működését Németh G. Béla jellemezte legrészletesebben 1968-ban megjelent tanulmányában,¹ majd *Létharc és nemzetiség* című tanulmánykötetében² és kritikátörténeti monográfiájában.³ Bemutatása szerint a hetilapnak már címe is visszamutatás Arany János első folyóiratára, a Szépirodalmi Figyelőre; a harminc év körüli nemzedékhez tartozó, leginkább polgári értelmiségi és nyugati tájékozódású munkatársainak egyik fő viszonyítási pontja az ő munkássága volt, amelyhez képest egyrészt a („békés, tisztázó, elkülönítő szembenézést” jelentő) konfrontálódás, másrészt az átformáló folytatás képviselői kívántak lenni.⁴

A Figyelő fő kérdéskörei e tanulmány összefoglalása szerint:

Az irodalom nemzeti vagy kozmopolita jellege, világfájdalmat kifejező vagy harmóniát sugalló volta, eszményítő vagy realista kötelezettsége, a tudomány és irodalom viszonya és rangsora, a költészet és a materializmus kapcsolata, az irodalmi és társadalmi haladás kölcsönössége, a hangulat és az egyéniség szerepe, a dezillúzió és a kor műfajainak összefüggése, a nemzeti és összehasonlító irodalomtörténet viszonyossága.⁵

A felsorolt összefüggések és válaszutak közül a *Honnan és hová?* című vers létrejötté elválaszthatatlan a tudomány és az irodalom, valamint a költészet és a materializmus alapkérdésétől, éppúgy, mint a szintén a Figyelőtől inspirált, nem egészen

¹ „A polgári realizmus kritikai kezdeményezői I. A Figyelő és köre”, in *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXII (1968) 284–309.

² „A demokrácia, az egyéniség és a «kozmpolitizmus» jegyében: a Figyelő és köre (A polgári realizmus kritikai kezdeményezőinek egy felemás csoportja)”, in *Létharc és nemzetiség. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest 1976. 336–390.

³ „A liberális polgári individualizmus hívei (A Figyelő, a fiatal polgári értelmiség lapja)”, in *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában a kiegyezéstől a századfordulóig*. Akadémiai, Budapest 1981. 93–127.

⁴ Uo. 124.

⁵ Uo. 96.

egy hónappal későbbi, a Kapcsos könyvben 1877. augusztus 8-i dátummal szereplő *Kozmopolita költészet*.

Szana Tamás egyik, 1871-ben megjelent bírálatát 1875-ben publikált tanulmánykötetében *Materialisztikus irány az újabb költészetben* címmel adta ki.⁶ A Figyelő munkatársai közül György Aladár 1874-ben a következőket írta:

Míg [...] a [tudományos] tudat a lerombolt transcendentális világnézet helyébe „új eget és földet terem”, s úgy a természet örökkétartó erőit s anyagjait kérlelhetetlen törvények segítségével egységgé igyekszik tenni, [...] addig a költészet – mintha egyedül a transcendentális elemek képezték volna az összetartó kapcsot s csak azok szolgáltak volna delejtűként – szétbomlik.⁷

Bolgár Emil szerint „korunk tudományos iránya materialisztikus”, s a költőknek is korszerűnek, azaz materialistának kell lenniük;⁸ Hoitsy Pál pedig kijelenti, hogy „Korunk a materializmus kora”; „korunk szelleme a materializmussal szorosan összefügg”, „a materializmus éppen az az egyedi ismertető jel, mely korunkat minden más kor felett jellemzetessé teszi”.⁹

Reviczky Gyula — akinek *Arany mint humorista*¹⁰ és *Ágnes asszony*¹¹ című írásai már korábban megjelentek és vitába szállt a *Kozmopolita költészet* című költeménynyel is¹² — *Humor és materializmus* című cikke 1876 júniusában jelent meg a Figyelőben.¹³

A 21 éves szerző szerint „A koreszmék hullámverése elmosta a hit csillagait s ama szellemvilág, mellyel a lélek gyermeteg ábrándja betölté a végtelenséget, a tudomány látcsövein át vizsgálva hazug álomnak bizonyult”; másrészt „A materialisztikus bölcsélet” a „legigazságosabb világnézet”.¹⁴ Arany másfél évtizeddel azelőtt, 1860-ban, a Szépirodalmi Figyelőben a következőket írta: „A vallási költészet, mely a földi ember legszentebb, legmagasztosabb érzelmeit öleli át, nemcsak nincs ki-rekesztve a szépnek birodalmából, sőt a legfőnségesebb, mi után költő törekedhetik”,¹⁵ s a Koszorú szerkesztői postájában 1864-ben így nyilatkozott: „a Koszorú

⁶ Benedek Aladár *Hulló levelek* című verseskötete. A Hon, 1871. 173. sz. júl. 29. 1; *Vázlatok*. Budapest 1875. 144–152.

⁷ *A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben*. Figyelő 1874. 40. sz. okt. 4. 469–470. Idézi NÉMETH (3. jz.) 114.

⁸ „Nem kell már a dal senkinek.” Figyelő 1875. 11. sz. márc. 14. Idézi NÉMETH (3. jz.) 97.

⁹ *A materializmus jogosultsága a költészetben*. Figyelő 1875. 23. sz. jún. 6. 265–267. Idézi NÉMETH (3. jz.) 96–97.

¹⁰ Fővárosi Lapok 1874. 231. sz. okt. 10. 1006–1007.

¹¹ Erdély 1875. 17–18. sz. ápr. 23–30. 130, 138.

¹² Szegedi Napló 1878. nov. 30.

¹³ Figyelő 1876. 24–26. sz. jún. 11–25. 277–279, 289–290, 301–305. (A továbbiakban *Reviczky* 1876); *Reviczky Gyula művei*. S.a.r. NÉMETH G. Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1969. II. 425–448. (A továbbiakban *Reviczky* 1969)

¹⁴ *Reviczky* 1876. 278, 303, 304; *Reviczky* 1969. 429, 444.

¹⁵ *Kemenes költeményei*. Szépirodalmi Figyelő I. 1860. 1. sz. nov. 7. 13; *Arany János Összes Művei* (a továbbiakban *AJÓM*) XI. *Prózai művek* 2. 1860–1882. S.a.r. NÉMETH G. Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. 18.

maga sem hódol a materialista elveknek”.¹⁶ Ehhez kapcsolódva egy szerkesztői lábjegyzetben fejtette ki meggyőződését:

Kell lenni eszményi példány világának, hová meneküljön képzeletben, melynek dicssugarai tetekre lelkesítsék; ez az ember ideális természetéből foly. A leghiggadtabb fők, egy vagy más alakban, nem menekülhettek valamely költött ideális kör befolyása alól, sőt a legvastagabb materialisták azon veszik észre, hogy egy vagy más úton belé jutottak. *Szerk.*¹⁷

Ezzel a mi korunk nem egy megállapítását is előlegező megjegyzéssel azt a cikket kommentálta, amelyet egykori nagykörösi tanártársa és haláláig barátja, Mentovich Ferenc írt *A természetjelenségek befolyása az emberi szellemre* címmel, s akinek fő művét, *Az új világnézet* címűt 1863-ban a cenzúrahivatal megakadályozta materialista szemlélete miatt: a könyv csak 1870-ben jelenhetett meg. Arany barátsága korántsem kívánta meg a világnézeti azonosságot; nyilvánvaló és számunkra ismeretlenül maradt négy szemközti vitáik azonban előtörténetét képezhették a *Honnan és hová?* érvrendszerének.

Reviczky cikkében ezt olvashatjuk: „A természet az Isten s az ember a természet képme”, „Az anyag halhatatlan”;¹⁸ Arany versében pedig:

Az *anyag* a halhatatlan:
Fűben-fában újraéled,
Összetársul, meg elszéled
Mindörökké, szakadatlan;

Reviczky: „Az agy a lélek”; „A vér a jellem”.¹⁹ Arany:

Most a *szellemet* tagadják:
Semmi az, csupán anyag,
Agyvelő, vér és ideg
Összhatása, mely azonnal
Véget ér, ha szétbomol
Agyvelő, vér és ideg.

Reviczky állításait cikke szerint az ókori materializmus képviselői, Démokritos, Epikuros és Lucretius igazolják, az ótestamentumi Istennel ellentétben, „aki elkárhozással fenyegette azokat, kik egyénileg mertek érezni”. Másrészt: „A zsidók vallásánál eszményibb, szebb a klasszikusok mythológiája.” A középkorban pedig „A perzsáknak [...] gazdagabb költészetük volt, mint Európának s az arabok voltak a tudomány és műveltség zászlótartói”.²⁰

¹⁶ Koszorú II. 1864. I. 1. sz. jan. 3. 24.

¹⁷ Lábjegyzet MENTOVICH Ferenc: *A természetjelenségek befolyása az emberi szellemre* c. cikkéhez. Koszorú 1863. II. 23. sz. dec. 6. 531.

¹⁸ *Reviczky* 1876. 304; *Reviczky* 1969. 444, 445.

¹⁹ *Reviczky* 1876. 304; *Reviczky* 1969. 445, 446.

²⁰ *Reviczky* 1876. 289, 279, 289, 303; *Reviczky* 1969. 434, 431, 432, 443.

Arany ellenérvül a hindu, a perzsa, a zsidó, a görög és a keresztény vallást sorolja fel, s mint azok, ő is állást foglal a lélek halhatatlansága mellett. Korántsem egyezteteti azonban a különböző hitvallásokat, hanem azt a közös vonásukat hangsúlyozza, amelyik szemben áll az anyagelvűség alapelveivel. E sorait Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorika* című munkája a bizonyítás (argumentatio) második, művészi (genus artificiale) kategóriájának olyan érvei között idézi, amelyet a közvélemény elfogad.²¹

Reviczky írását, mint Németh G. Béla írja, „kinyilvánító modora, ige hirdető hangneme” jellemzi, s „naiv fölénye és biztonsága, mellyel nemcsak fölvet, de föllebbezhetetlenül rögtön meg is válaszol kérdéseket”.²² Arany verse, már a címmel kezdve, olyan kérdések sorából áll, amellyel a Figyelő idézett szerzőinek, sőt, a saját világnézetet egyetemesnek tekintő és mindenkin számonkérő agresszivitásnak is megálljt jelez, ezzel is folytatva azt, amit *Széptani jegyzetek* című munkájának tanköltészetéről szóló fejezetében ír: „Jeles példány e nemben [...] nálunk Csokonai halotti beszéde, mely nem egyéb, a lélek halhatatlanságát költőileg bizonyító tankölteménynél.”²³ A hazai költészetbeli előzményekhez sorolhatók Batsányi *Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz* című verséből a következő sorok:

Ó! embernek léte, rövid pályája, mi vagy te?
Most jöttünk, már újra megyünk; és imel csak azt sem
Tudjuk: merre, hová térünk, vagy honnan eredtünk?!

Arany számára ismeretes volt Petőfi *Bölcselkedés és bölcsesség* című költeménye is:

Egy-e a lélek és a test?
Honnan jövünk, hová megyünk?
Elalszik-e a sírba', vagy
Uj lánggra lobban életünk?

A kérdés, amely a művészet és az élet, a lélek, a szellem halhatatlanságának problémáját veti föl, kivételes volt az ő költészetében; másrészt csak hat hasonló, a vers-címekben is kérdező költeményét ismerjük. Ezek: a szabadságharcban önvédelemre szólító *Mit csinálunk?* és a magyarok Istenének segítségével bízó *Él-e még az Isten?*, az 1850-es évekből való, a „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” helyzetében írt *Írjak? Ne írjak?*, valamint az öregkori „botos és kalapos” fényképet választó *Melyik talál?*, a halál utáni Test és Lélek találkozását festő *Melyik a bűnös?* és az ügyetlen, beteg Senki Pállal azonosuló *Mi vagyok én?* Valamennyi szoros kapcsolatban áll a *Honnan és hová?* című verssel: a hitbéli önvédelem írásra szólító kötelezettségétől a halálra készülő ember Istenben és a lélek halhatatlanságában való bizonyosságáig.

A költemény számos előzményt összegez. A *Bolond Istók* megemlékezik arról, hogy főhősét mennyire érdekelte a csillagászat:

²¹ Tankönyvkiadó, Budapest 1988. 59–60.

²² NÉMETH (3. jz.) 100.

²³ *AJÖM X. Prózai művek* 1. S.a.r. KERESZTURY Mária. Akadémiai, Budapest 1962. 559.

Oh, hányszor elmereng a tiszta mennybe,
 Hol a tejút és többi napkörök
 Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe,
 Hol milliárd nap és bolygó görög[.]

Ezzel összefügg a Szépirodalmi Figyelő híradása a természettudományi eseményekről, így a bécsi csillagda által észlelt üstökösről. Arany szerkesztőként hozzáfűzte a verse címeként is feltett kérdést: „Honnan jő? hova megy? azaz pályakörét, úgy látszik, a bécsi urak sem tudják”.²⁴ Ez a megállapítás a „Mit hisz a tudós? ő lássa” verssor korábbi megfelelőjének látszik: a tudós is sokkal inkább hisz, mintsem tud.

A harmadik versszak így kezdődik:

Megfelelsz te, lélek.
 Volt idő, mikor tagadták
 A futamló csillagot:
 Semmi az, csak földi pára,
 Lobban, és fut, és el-ég.

Ennek fontos kezdeménye található az 1849-ben írt, *Karácsonyi éjtszakán* című versben:

Lelkem pusztaságos éjjelén keresztül
 Kétes ködvilággal egy sugárka rezdül.
 Csillag-é vajon, mely, mint vezérszövétnék,
 Üdvözítőt hirdet az emberiségnek?
 Vagy csak földi hitvány pára, mely föllángol
 S éji táncaikhoz rémeknek világol?

A karácsonyi csillag megkérdőjelezése a szabadságharc utáni válsághelyzetet idézi. Ennek történeti kontextusaként megjelenik a *Bolond Istók* első énekében leírt „Vilám-üszök”, amely „imádkozni tanított”, és az *Évek, ti még jövőendő évek, a Fiamnak, a Dante* vagy az öregkori *Sejtelem*.

Arany a Kapcsos könyvben kihúzta a mottót, amely az *Exegi monumentum...* volt. A vers felütése („Mily rövid az élet...!”) az *Ars longa, vita brevis* közmondást idézi fel az éveinek számát régóta szigorúan számon tartó és Horatius mintegy száz versét a kolerajárvány idején önmagának felmondó Arany számára.²⁵ Az antik közmondás egyszerre aktualitás és a költemény ellenpontja, hiszen az élet halál utáni folytatásával Arany számára a *Vita longa, ars brevis* hite, illetve meggyőződése jelenik meg. A verszárás így összefügg a mottó kihúzásával, amelynek az utolsó strófára vonatkoztatott jelentése ironikus lenne, mert ellenpontja annak, amit Arany saját életművéről gondol: az korántsem lenne *aere perennius*. A *Non omnis moriar, multaue pars mei / vitabit Libitinam* tehát átalakul: nem a mű, hanem maga a lélek halhatatlan:

²⁴ Szépirodalmi Figyelő I. 1861. 36. sz. júl. 11. 575; *AJÖM* XII. *Prózai művek* 3. S.a.r. NÉMETH G. Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 39–40.

²⁵ Arany János levele Tompa Mihálynak, 1867. máj. 30. *Arany János levelezése író-barátaival*. S.a.r. ARANY László. Kiadja Ráth Mór, Budapest 1889. II. 275.

Oh ti, akik jobb felemnek
Már e földön mély sirt ástok:
Oh bizonyos hát tudástok,
Hogy helye sincs védelemnek?

A *Honnan és hová?* című költeményben említett nagy világvallások iránt Arany fiatal kora óta érdeklődött. A *Bolond Istók* megemlékezik arról, hogy főhőse már kollégista korában megismerni kívánta a párszi vallás Zarathusztra tanításait tartalmazó szent könyvét:

Ismerni ő mindent hő vággyal ége,
A Zend-Avesztát úgy, mint a Koránt[.]

A tudós költő Firdauszit olvasta és gyakran hivatkozott rá, s a *Zóráb* néhány sorának lefordítása után Szilády Áront a *Bárzonámé* fordítására ösztönözte.²⁶ A *hindu dráma* címmel ismertetés jelent meg tőle a Szépirodalmi Figyelőben egy angolból fordított versrészlettel s a következő mondattal: „Való, hogy a jelen nincsen is semmi bájjal az igazi hindura: neki a világ nem egyéb rut börtönnél, melynek celláit a lélekvandorlás terhes körutja képezi, melyet a léleknek meg kell futni, mielőtt vég-honát visszanyerné.”²⁷ A „Vagy a «boldogok szigetjén», / Mint hivé a boldog hellén” példája már korábban előfordult a Byrontól, ill. Kallistratostól való fordításokban: az elsőben, *Az új görög dalnokban* „Mint ősink «Boldog szigeti»”; a másodikban, a *Görögéből* címűben:

Nem vagy, Hármódiosz, te halva, nem vagy,
Élsz, mondják, szigetin a boldogoknak[.]

Idézett *párbuzamaink* legfontosabbikát azonban *Juliska sírkövére* vésette. A *Honnan és hová?*, úgy látjuk, az ebben foglalt apai nagy bizonyosságot is hivatott volt megvédeni:

Egy volt közös, szent vigaszunk:
A LÉLEK ÉL: találkozzunk!

²⁶ Arany János levele Szilády Áronnak, 1861. aug. 18. *AJÖM* XVII. *Arany János levelezése* (1857–1861). S.a.r. KOROMPAY H. János. Universitas Kiadó, Budapest 2004. 568.

²⁷ *A hindu dráma*. Szépirodalmi Figyelő I. 1861. 37. sz. júl. 18. 583; *AJÖM* XI. (15. jz.) 260.

9) Honnan és hová?

Magyar nyelvemlékek.

Mily rövid az élet!...
 Mint hulló virág júniá,
 mely földünk korai jászra
 csapra gyűl, és tűz-bárdolat
 sava elszárad, gyortában
 mind egyszer pillantástal.
 Mily könnyű volt, s hova vitt?...
 Mily sület volt, s mire az lett,
 Mely világ-úr vesztelvény
 Hát helyongyult, s el hová fűg?...
 Ki tudná megmondani!
 Mily hindükhöz, addig élt.

S honnan jött se, létet,....
 Mely éret e föld görz-körében
 Vanc' legut addig fénydel
 A mag épen átkaladok!
 Bőlel, és, vésed hamály,
 Akkor lobbanat-e fül éret.
 Az álarcban, s való málz el?...
 Nagy jövél s végelcélit
 Szemelen, kúnya pápán,
 S vigasztal azoo megint?...
 Oh, ha nem volt, és ha nincs
 E parányi világyarvó!
 Honn is jut fűg, kassó!
 s Mily rövid az élet! -

Megfelelő se, létet.
 Vata idó, mikor szagotok
 A futandó virágyat!
 Semmi az, csak féltel, pára,
 Lútkán, és fűd, és el-éj.
 Must a földemet szagotok.
 Semmi

8) A hataról.

Milyen ősz az, nem mintha kihörtne
 Nyogópálat - csak kérel: harka.
 A ha nem fiktus, kivitellő a del.
 A kes ősz szeszam egy mára aral.
 De aha nem tani rajta meg a por,
 Emlékezős neki, minden accord.
 Egy hang: s felébe régi tátra évad -
 Szívem eribonyas, falomé memet...

Aha egy új, dala tenem önként hirtre,
 S felébe, tegy, minitogy, le meva tya;
 Kész, ha megad estabé sündök!
 Aludna-e, vésy halála? - sündök.
 Lára bíróny mar alig vésre dugát;
 S s, mindennyé feldt egy-egy notat;
 Na is a mévésy habelya főrte!
 Csak gemborodó: nyat mategitit.
 Gyököröd is, s mit valaha tudtal,
 Hattat neheted, ha nyomorba járval;
 Ha kilité, viragam, vele megjelre
 Hullt taca halgyarvóba egy-egy fellatke.
 (1877. júl. 12.)

A hataról.
 A hatarot egy mévésy stot
 Gy, s gyét gyárdaiba,
 Melyer hangy is nehet vata;
 Must. Kútkombó letem s gáva.
 Must!... mikor szedat dajó van,
 Só riválé a pajkar gyanok,
 S nem arany az auct gyárban
 Nagy bárona fűltte vóll
 A kivitelynek, miniszramok.
 (1877. júl. 12.)

